

НАСТАВНО-НАУЧНОМ ВЕЋУ
ПРАВОСЛАВНОГ БОГОСЛОВСКОГ ФАКУЛТЕТА
УНИВЕРЗИТЕТА У БЕОГРАДУ

ПРЕДМЕТ:

ИЗВЕШТАЈ КОМИСИЈЕ ЗА ПРЕГЛЕД И ОЦЕНУ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ
О ЗАВРШЕНОЈ ДОКТОРСКОЈ ДИСЕРТАЦИЈИ
ИСТОРИЈСКО-БОГОСЛОВСКА АНАЛИЗА
СРПСКИХ ШТАМПЕНИХ ЛИТУРГИЈАРА ИЗ XVI ВЕКА
ДОКТОРАНДА РАТКА ХРВАЋАНИНА

На петој седници Наставно-научног већа Православног богословског факултета Универзитета у Београду, одржаној 28. фебруара 2017 године, изабрани су чланови Комисије за преглед и оцену докторске дисертације Ратка Хрваћанина, под насловом *Историјско-богословска анализа српских штампаних литургијара из XVI века*, који после читања дисертације и међусобног консултовања, имају част да Већу поднесу следећи извештај.

1. Основни подаци о кандидату и дисертацији

Ратко Хрваћанин, свештеник у Жичи код Краљева и вероучитељ у Основној школи *Светозар Марковић* у Краљеву, је рођен 25. јуна 1985. године у Бањалуци. Богословију *Светог Петра Дабробосанског* у Фочи је завршио 2004. године са одличним успехом. На Православном богословском факултету Универзитета у Београду је дипломирао 2008. г. са просечном оценом 9,42 добивши награду за студента генерације и награду *Фонда потпоручник Борко Никитовић*. Те године је завршио мастер академске студије на Православном богословском факултету у Београду одбранивши мастер рад на тему *Утицај есхатологије на еклисиологију у савременој теологији – Н. Афанасјев, Ј. Зизјулас, А. Јевтић* под менторским руководством епископа проф. др Максима Васиљевића. По благослову блаженопочившег епископа жичког Хризостома академске 2010/2011. г. је уписао докторске студије теологије на истом факултету и у законском року положио све испите предвиђене студијским програмом.

Кандидат је до сада учествовао на два научна симпозиона и једној међународној научној конференцији. Објавио је више научних радова који су га

квалификовали за израду поменуте докторске дисертације. Међу њима истичемо следеће:

1. „Утицај Литургијара Божидара Вуковића из 1519. године на штампање Виленског служебника из 1583. године“, у: *Црквене студије*, 12, 2015, 123–135.
2. „Српско богослужбено штампарство XV–XVII века“, у: Владимир Вукашиновић, Никола Јоцић, *Старе штампане књиге Библиотеке Славонске епархије у Пакрацу*, Београд 2016, 322–355.
3. „Значај старог српског штампарства за развој духовног и културног живота других православних народа“, у: *Међународна конференција: Очување рукописног и старог штампаног наслеђа Југоисточне Европе – идентитетска истраживања*, Београд, 18-19. новембар 2016, ур. Владимир Вукашиновић, Београд 2017, 73–78.

Наставно-научно веће Православног богословског факултета је на седници одржаној 22. јуна 2015. године Ратку Хрваћанину одобрило тему докторске дисертације под називом *Историјско-богословска анализа српских штампаних литургијара из XVI века*. Веће друштвено-хуманистичких наука Универзитета у Београду одобрило је тему дисертације 7. јула 2015. године (под бр. 61206-3133/2-15). Кандидат је 23. јануара 2017. године, уз сагласност ментора проф. др Владимира Вукашиновића, завршену докторску дисертацију предао референту за докторске студије студентске службе Православног богословског факултета, чиме су се створили законски услови за покретање процеса јавне одбране дисертације.

2. Предмет и циљ дисертације

Предмет докторске дисертације је историјско-богословска анализа српских штампаних литургијара из XVI века: јеромонаха Макарија, издатог, највероватније у румунском Трговишту 1508., Божидара Љубавића Горажданина, издатог у Венецији или Горажду 1519., Божидара Вуковића Подгоричанина, издатог у Венецији 1519., Вићенца Вуковића, издатог у Венецији 1554. и два литургијара Јеролима Загуровића штампаних у Венецији 1570. и 1580. године.

Докторска дисертација је написана са циљем да се изложи историјат настанка српских штампаних литургијара у XVI в. и сагледа и објасни значај ових књига за развој литургијског поретка Пећке Патријаршије.

3. Основне хипотезе од којих се полазило у истраживању:

Ратко Хрваћанин свој рад заснива на темељној хипотези по којој је развој литургијског поретка и духовног живота православних Срба на територији Пећке Патријаршије у XVI веку немогуће у потпуности сагледати и разумети без историјске и богословске анализе смисла и значаја који су српски штампани литургијари, објављени тог столећа, имали на њих саме. Познавање места и значаја поменутих литургијара у општој историји штампарства православних народа, разлога и мотива који су довели до њиховог објављивања, предлога на основу којих су штампани и њихове касније судбине у црквеном животу потпомажу тачном сагледавању и реалном оцењивању ових феномена.

4. Кратак опис садржаја дисертације

Дисертација Ратка Хрваћанина урађена је по свим предвиђеним академским узусима. Обим дисертације износи 326 страница дефинисаног прореда и маргина, од чега на саму студију отпада 289 страна, на скраћенице 2 а на библиографију 34 стране.

Пре самог текста докторске дисертације, а по дефинисаним правилима израде исте, налази се *резиме* на српском и енглеском језику, после којег следи *садржај* рада. У *Уводу* тезе (стр. 1–4), кандидат најпре наводи мотиве који су га навели да се бави најстаријим српским штампаним литургијарима. На првом месту то је жеља да се допринесе потпунијем поимању историјског развоја литургијске праксе и богословља Српске Православне Цркве у, дисертацијом обухваћеном, временском периоду. Потом аутор наводи циљеве истраживања, о којима смо већ писали. Кандидат с правом указује на чињеницу да су се српским штампаним литургијарима до сада више бавили историчари штампаних књига, историчари уметности и археографи а мање теолози, што опет значи да су многе важне богословске и литургијске димензије делимично, ако и толико, у претходним истраживањима дотицане и да захтевају систематско истраживање, што потврђује оправданост и актуелност ове теме.

Први део рада под називом *Српско литургијско штампарство XVI века и појава првих српских штампаних литургијара* садржи четири поглавља. Прво поглавље под називом *Опште прилике у српском народу и Пећкој Патријаршији у време*

рада првих српских штампарија (стр. 5–32) има за циљ да ово истраживање постави у шири историјски, културолошки, социолошки и политиколошки контекст. Он даје добар опис тешке ситуације у којој су се Срби налазили у времену османске владавине коју је карактерисао и појачан рад римокатоличких и протестантских мисионара у овом периоду. Обновом Пећке Патријаршије 1557. године стварају се услови за редован канонски и богослужбени живот који прате њена велика територијална проширења. Без обзира на то што се радило о времену које је било неповољно за јавни богослужбени живот Пећке Патријаршије аутор успева да покаже да је он и тада био активан тако да је и православна вера на овим просторима очувавана захваљујући и богослужењу. Од посебног је значаја ауторово проблематизовање интензивирања приватне молитве и паралитургијске побожности, приватизације Светих тајни и пренаглашавања индивидуалног подвига уз потискивање активног учествовања у литургијском животу Цркве.

У другом поглављу које је насловио *Рецепција штампарства у Европи и Османском царству* (стр. 33–55), аутор укратко излаже историјат раног европског и словенског штампарства. Посебну пажњу посвећује начинима на које је штампарство примљено и доживљено у православним, римокатоличким и протестантским срединама као и односу османских власти према појави и развоју штампарства. Он јасно указује на разлике у раном штампарству грчких и руских штампаера. Док је грчко штампарство један "нецетрализован" феномен - без подршке и усмерења више црквене власти - изведен од стране појединаца, од којих сви нису били православни, руско штампарство представља сасвим другачију појаву. Руска црквена јерархија штампарство прихвата и развија са одређеним, конкретним, циљем – увођењем једнообразног богослужбеног поретка. Посебно је занимљиво кандидатово истраживање на тему односа османских власти према појави штампарства. Иако саме нису прихватале штампарство све до XVIII века османске власти поробљеним народима нису браниле да се њиме користе, да штампају књиге и да за то користе свој језик и писмо.

Поглавље *Појава и основне карактеристике српског штампарства XV–XVII века* (стр. 56–101) започиње општим прегледом рада српских штампарија и штампара XV–XVII века у којем кандидат показује да је Венеција била главни спољашњи, а Манастир Милешева главни унутрашњи центар развоја раног српског штампарства. Овај преглед је, без обзира на постојање великог броја студија о старом српском штампарству, био неопходан не само из разлога стицања општег

увида о првим српским штампарима и штампаријама, већ и због тога што је без истога немогуће разумети појаву првих српских штампаних литургијара. Поред централног тока истраживања, аутор се овде дотиче и других, наизглед мање важних али у једној широј перспективи веома значајних, тема које успешно решава. Тако је, на пример, показао да је јеромонах Макарије штампар Литургијара издатог, највероватније у румунском Трговишту 1508. године, исти онај јеромонах Макарије који је штампао цетињске инкунабуле.

Кандидат анализира комерцијални карактер српског штампарства и његово искључиво бављење богослужбеном књигом, по чему се оновремено српско штампарство видно разликовало од осталог европског штампарства. Аутор нам скреће пажњу на то да су пре штампања прва српска венецијанска издања морала проћи цензуру млетачких власти и Ватикана. Такође, важна је и чињеница да су српске штампане књиге прве генерације објављивање без одобрења и усмерења више црквене власти. Значајно је и његово указивање на чињеницу да су ове штампане књиге потпомogle и допринеле развоју штампарства у другим православним срединама. То се да видети не само на примеру рада јеромонаха Макарија на штампању румунских књига, већ и у чињеници да су књиге Божидара Вуковића биле предлошци одређеним руским књигама. Кандидат, такође, указује на чињеницу постојања католичких и протестантских штампаних богослужбених ћириличних књига намењених Србима. Он се бави и питањем мотива покретања првих српских штампарија и констатује да је то чињено из различитих побуда, од којих су неке мотивисане прагматичним разлозима попут побожности приређивача, штампара и издавача и жеље да књиге послуже образовању свештенства и народа, док су друге биле крајње практичне природе као што су недостатак богослужбених књига и могућност добре зараде на њиховој продаји. Кандидат је мишљења да је рад штампарија нагло опао у периоду после обнове Пећке Патријаршије, превасходно услед неповољних историјских околности. Потом се кандидат по први пут у српској научној средини бави анализом стварног односа Пећке Патријаршије према појави штампарства и долази до закључка да је она позитивно прихватила штампарство, што доказује чињеница да су већину штампара, приређивача и издавача чинили чланови клира. Поменутоу рецепцију поврћује и богослужбена употреба штампаних књига, о којој сведоче и данас сачувани примери истих у српским црквама и манастирима. Истовремено, кандидат указује да су штампане књиге надоместиле недостатак богослужбених књига које

су уништаване у време туркократије, као и на чињеницу да су поједине илустрације из штампаних књига биле предлошци српском сликарству тог времена. Такође, њиховом појавом богослужбене књиге су постале приступачније, што је омогућило даљи развој српског богослужења. За разлику од појединих истраживача, аутор не сматра да је Пећка Патријаршија била неповерљива према српским књигама из Венеције будући да оне садрже илустрације које су стране православној иконографији. Значајно је навести и ауторов закључак према којем је српско штампарство XV–XVII в. децентрализован и спонтан феномен без унапред смишљење идеолошке позадине, самостално и аутохтно јер се превасходно ослања на сопствено рукописно предање. Кандидат проблематизује и питање доприноса штампарства развоју богослужбеног живота у Пећкој Патријаршији. Тим поводом закључује да појавом штампаних богослужбених књига у српском богослужењу долази до озваничења постојеће богослужбене праксе, која је доминирала све до половине XVII в. Међутим, тада долази до крупних промена у српској богослужбеном изразу, тако да ови литургијари нису успели да доведу до потпуног очувања средњовековног српског литургијског поретка. Отуда српско богослужбено штампарство представља само *један степен* развоја српског богослужења, ма како и ма колико он велик и значајан био.

Четврто поглавље *Појава и идентификација српских штампаних литургијара из XVI века* (стр. 102–140) најпре се бави општим прегледом српских рукописних литургијара који су претходили појави штампаних издања. Тако кандидат подробно указује на порекло тих рукописа и константује да постоје две врсте истих: дофилотејевски и филотејевски. Кандидат на овом месту напомиње, а у другом делу рада детаљно показује, да су предлошци српским штампаним литургијарима рукописи српско-атонске редакције *Диатаксиса Божанствене Литургије* цариградског Патријарха Филотеја Кокиноса. Он тачно примећује да је немогуће прецизно утврдити који је конкретни рукопис послужио као предлошак за штампање одређеног литургијара. Он тачно примећује да је процес издавања штампаних књига није био само технолошки феномен већ је подразумевао и редакцију одређеног текста. Отуда је могуће да за настанак једног штампаног издања послужи више рукописа или, пак, неко друго штампано издање. Према томе, штампана издања нису у свему идентична свом предлошку или предлошцима пошто су и она, као и рукописи, у себи носила могућност грешке или другачијег тумачења. У даљем тексту дисертације кандидат се бави питањем назива српских

богослужбених књига из средњег века чији је садржај сличан данашњем Служебнику. Иако је оригинални назив тих књига *Литургија* и иако се оне и у српској историографији и богословској литератури називају *Служебницима*, кандидат сматра да је најадекватнији назив за те књиге *Литургијар* будући да је основна намера приређивача, штампара и издавача ових књига била излагање литургијског поретка Цркве. Кандидат даље напомиње да је Литургијар после Псалтира и Четворојеванђеља, најчешће штампана богослужбена књига старог српског штампарства будући да је укупно штампан шест пута. У наставку поглавља кандидат се бави идентификацијом сваког од штампаних литургијара. Тим поводом он идентификује приређиваче, штампаре и издаваче истих, одређује место и време штампања, врши опис издања и доноси њихв садржај и констатује број евидентираних примерака. При томе, кандидат закључује да је због значаја Вуковића штампарије и чињенице да је данас доступнији у много више примерака, Вуковићев Литургијар био у широј употреби у односу на све друге.

Други део дисертације под називом *Особености литургијског поретка српских штампаних литургијара из XVI века и његова богословска анализа* се састоји од пет поглавља. Пре тога, кандидат у *Уводним напоменама* (стр. 141–145) образлаже основне смернице излагања овог дела дисертације, које за циљ имају да покажу особености литургијског поретка првих српских штампаних литургијара и пружи његову богословску анализу. Истовремено, аутор први пут на српском језику излаже настанак првих руских и грчких штампаних издања литургијског поретка. Потом се осврће на два значајна текста српских литургијара - *Поуку свештеницима међу Светима оца нашега Василија Великога* и *Заповест Светог Василија* (стр. 146–150) показујући да је у првом случају реч о псевдоепиграфском делу. У наставку рада кандидат се бави анализом поретка Проскомидије, Литургије Светог Јована Златоустог, Литургије Светог Василија Великог и Литургије Пређеосвећених Дарова. При томе, кандидат најпре као основни текст увек наводи поредак из најраспрострањенијег штампаног Литургијара – Литургијара Божидара Вуковића, а потом исти тај поредак пореди са рукописима српско-атонске редакције Филотејевог Диатаксиса, првим грчким и руским штампаним издањима, српским рукописима из XVII в. и српским штампаним литургијарима друге генерације. На крају сваког поглавља кандидат износи закључке што доприноси додатној прегледности дисертације. Кандидат је на овај начин, послуживши се компаративистичким приступом, разрешио питања рукописног предлошка српским

штампаним литургијарима, њиховог односа према првим штампаним издањима других православних народа и његове рецепција у каснијим временима. То је учинио на основу великог броја рукописних и штампаних извора - српских, руских и грчких литургијара – што представља велики допринос овог истраживања. Не треба забочправити на то да се аутор, проблематизујући одређена питања, успешно осврће и на српски, руски и византијски фрескопис.

У поглављу *Устав Божанствене Службе у којој су и ђаконства* (стр. 151–176) кандидат показује да је обред уласка свештенослужитеља у цркву и олтар, облачења и Проскомидије у првој генерацији српских штампаних литургијара готово идентичан поретку у Филотејевом *Диатаксису*. Међутим, у односу на прве грчке и руске штампане литургијаре, српске рукописе из XVII в. и српске штампане литургијаре, тај поредак показује одређене разлике, које су, између осталог, резултат другачијег богословског виђења овог дела Литургије. Тако, на пример, српски штампани литургијари, за разлику од руских рукописа из XVI в., па и појединих штампаних издања, не садрже компликован поредак уласка у цркву и олтар, који одражава личну побожност свештенослужитеља и занемарује поимање Литургије као заједнице. У погледу облачења свештенослужитеља приметно је да српска штампана издања, за разлику од грчких и руских, не садрже молитву за надбедреник и орар, што то не значи да их српски свештенослужитељи XVI в. нису носили, будући да их срећемо на ликовима презвитера и ђакона у српском средњовековном фрескопису. Кандидат је проблематизовао и термин *проскомидија* указујући на то да он није најадекватнији назив за праксу припреме евхаристијских Дарова.

У поглављу *Божанствена Служба међу Светима оца нашега Јована Златоуста* (стр. 177–258) кандидат је показао да се први српски штампани литургијари у погледу Златоустове Литургије међусобно разликују у свега неколико детаља. Он набраја следеће: Литургијар јеромонаха Макарија не садржи опис Великог входа; Гораждански Литургијар једини садржи међусобно помињање свештеника и ђакона при уласку у олтар после Великог входа, Литургијар Божицара Вуковића једини садржи личну молитву свештенослужитеља по полагању Дарова на престо по завршетку Великог входа итд. Они су, бивајући засновани на поретку рукописа српско-атонске редакције Филотејевог *Диатаксиса*, највећим својим делом готово идентични. То показује да су приређивачи штампаних издања остали доследни ранијем предању не показујући спремност за

радикалну интервенцију у литургијском поретку. Отуда је њихов поступак, захваљујући природи штампаних књига, допринео додатној унификацији литургијског поретка код Срба.

У односу на српска, прва грчка и руска штампана издања садрже нешто сложенији поредак Златоустове Литургије. При томе, грчка и руска издања, за разлику, од српских, трпе и одређене утицаје католичког схоластичког богословља. У њима се по први пут појављују одређене литургијске праксе које ће у каснијим временима, све до наших дана, постати "камен спотицања" за литургијско благочешће појединих клирика и лаика. Прецизно историјски датовање њихове појаве и објашњење разлога који су до тога довели представља посебан квалитет овога рада. Ратко Хрваћанин подробно и успешно указује и на разлике између грчких и руских издања, што ову тезу сврстава у малобројни ред оних које истражују литургијске поретке Православног Истока у њиховом тоталитету, што, не треба посебно истицати, представља квалитет по себи. Погледајмо то на једном примеру. Он тврди да рубрика о томе да ђакон пре причешћа верних, у путир ставља *све* честице са дискаса, истовремено не значи да су се верни причешћивали свим честицама, како су у својим радовима тврдили малобројни претходни истраживачи. Показује нам да је мишљење по коме причешћивање верних треба вршити искључиво Агнецом достигло врхунац у стрјатинском Службенику из 1604, који садржи *Упутство о ломљењу Светог Агнеца* на четири дела, тј. на делове који су обележени словима ИС, ХС, НИ и КА. Ипак, посебно важно је кандидатово скретање пажње на рубрику пред Причешће лаика на Златоустовој Литургији, која, између осталог, каже: „ако има неки који хоће да се причесте“ и „ако ли нема причасника“. Наиме, та рубрика не само да потврђује праксу ретког причешћивања у XVI в., већ говори и о поимању Причешћа као нечег другостепеног у богослужбеном животу оновремених Срба. Докторанд је показао и то да се у другој половини XVII в. долази до израженијег напуштања поретка из српских штампаних издања. То сведочи чињеница да се у појединим рукописима тог времена, нарочито, рачанским архијерејским чиновницима, појављују јектенија и молитва за упокојене, рубрика о благосиљању Дарова на Малом входу, помињање московског патријарха и цара на Великом входу, целив мира по Символу вере, рубрика о благосиљању Дарова при произношењу речи установљења, уздизање Дарова при речима „Твоје од твојих“ и *Упутство о ломљењу Агнеца*. На основу извршене компарације, евидентно је да су редактори

српских штампаних литургијара друге генерације као предлошке овим књигама имали руске служебнике, али и руско литургијско богословље. Отуда у поменутим литургијарима проналазимо јектенију и Молитву за упокојене, проширен облик помињања на Великом входу, неправилан облик дијалога по Великом входу, Тропар Трећег часа, крстообразно уздизање дарова при речима „Твоје од твојих“ и *Упутство о ломљењу Агнеца*. Међутим, за разлику од рачанских чиновника, они не садрже благосиљање Дарова на Малом входу и речима установљења, а не предвиђају ни чињење крста агнецом над дискосом при произношењу речи *Светиње светима*. Такође, београдски Литургијар из 1845. г. не садрже добар део тих напомена, што значи да код Срба у XIX в. није у потпуности напуштен литургијски поредак српских штампаних издања из XVI в.

У поглављу *Божанствена Служба међу светима оца нашега Василија Великог* (стр. 259–265) кандидат посебно показује да се поредак Литургије Светог Василија Великог из српских штампаних литургијара прве генерације видно разликује у односу на прва грчка штампана издања. Тако грчка издања садрже благосиљање Дарова при речима установљења, Тропар трећег часа, речи *Претворивши их...* и химну *Теби се радује* чега нема у српским издањима. То показује да српско литургијско предање XVI века и у погледу ове Литургије остаје доследно у очувању ранијег литургијског поретка. Поменуте интерполације у Василијевој Литургији има и већина штампаних малоруских служебника прве половине XVII века, одакле они прелазе у служебнике издате у оквиру реформи московског патријарха Никона и оне након ње. Одатле их преузимају и писари српских рукописа тог времена, а касније и штампари друге генерације српских штампаних литургијара.

У последњем поглављу другог дела рада насловљеном са *Устав Божанствене Службе Пређеосвећене* (стр. 266–283) кандидат се најпре бави питањем предлошка и, заједно са претходним истраживачима, константује да је њен поредак у српским штампаним литургијарима прве генерације заснован на поретку српских рукописа који припадају *атонској редакцији финалног типа* овог последовања, односно *српској светогорској редакцији*. Истражујући питање ауторства Пређеосвећене Литургије кандидат указује на чињеницу да се атрибуција Григорију Двојеслову среће и у Литургијару Божидара Вуковића, што даље значи да је таква атрибуција била позната и у српским богослужбеним срединама. Поредџи поредак Пређеосвећене Литургије из српских штампаних литургијара и раније поменutih

извора, кандидат указује на то да крајем XVII в. и у овом погледу долази до раскида са штампаним литургијарима будући да српски рукописи тог времена садрже рубрике из Требника Петра Могиле из 1646. године и Московског Службеника из 1676. године о новом начину причешћивања на овој служби.

У *Закључку* (стр. 284–289) кандидат резимира своје у раду изнесене ставове и закључке. Истовремено он указује и на будуће проблемске перспективе бављења српским штампаним литургијарима XVI века пошто њихов значај превазилази литургијичке оквире и задире у области других научних дисциплина.

После *Скраћеница* (стр. 290–291) следи *Библиографија* (стр. 292–326), коју сачињавају 485 библиографских јединица, од чега су 108 извори.

5. Остварени резултати и научни допринос дисертације

Дисертација Ратка Хрваћанина је урађена квалитетно, како садржински тако и методолошки, на такав начин да је аутор у њој успешно истражио предмет којим се бавио и исцрпно презентовао резултате свога истраживања.

Историјско-богословска анализа српских штампаних литургијара из XVI века представља, на нивоу докторске тезе, прву свеобухватну анализу најстаријих српских штампаних литургијара. Дисертација систематски и прегледно излаже настанак и појаву првих српских штампаних литургијара, и показује њихов стварни значај и улогу у развоју литургијског поретка код Срба. Она се, на такав начин, суштаствено уклапа у широко замишљену а до данас недовољно истражену историју српског богослужења којој пружа незаобилазан и битан допринос. Не треба смести са ума да се у њој *показују* и *објашњавају* разлике литургијских поредака Срба, Грка и Руса у XVI и првој половини XVII века, што је сврстава у ред изузетно ретких студија на ту тему.

Дисертација својим резултатима доприноси правилном сагледавању и исправном разумевању литургијских недоумица и проблема које се данас појављују у животу СПЦ и њиховом исправном решавању. На тај начин њен значај прекорачује академске оквире и залази у свакодневни, конкретни, пастирски и свештенослужећи живот Цркве коме својим научним резултатима помаже да стекне и одржи исправан литургијски етос и праксу.

Она, новим углом из којег је промишљана и писана, доприноси потпунијем и објективнијем сагледавању и разумевању опште улоге и значаја српског

штарпарства чиме је драгоцена за друге, небогословске, научне дисциплине чије хоризноте својим резултатима проширује.

6. Закључак

Докторска дисертација Ратка Хрваћанина под називом *Историјско-богословска анализа српских штампаних литургијара из XVI века* урађена је у складу са одобреном пријавом дисертације. Дисертација је оригинално и самостално научно дело. Комисија са задовољством констатује да овај рад испуњава научне нормативе докторске дисертације и предлаже Наставно-научном већу Православног богословског факултета Универзитета у Београду да одобри јавну одбрану овог рада.

У Београду, 10. марта 2017.

Чланови Комисије за преглед и оцену дисертације:

1. _____

др Владимир Вукашиновић, редовни професор
Православног богословског факултета Универзитета у Београду (ментор)

2. _____

др Ненад Милошевић, редовни професор
Православног богословског факултета Универзитета у Београду

3. _____

др Зоран Ракић, ванредни професор
Филозофског факултета Универзитета у Београду